

5.3. Положення Комітету Міністрів 1894 р.

Як вже зазначалось, упродовж тридцяти років існування російсько-українського євангельського руху боротьба з ним велася переважно на місцевому рівні. Цей період також показав усю недостатність заходів, що застосовувалися для придушення цього руху. Тому зацікавленими особами, крім безпосередньої боротьби з євангельсько-баптистським братством упродовж усього цього періоду, вживались цілеспрямовані дії, які були спрямовані на формування у російського законодавця негативного ставлення до євангельських віруючих та на посилення репресивної політики до них з боку держави. Ще у березні 1878 р. Святіший Синод на прохання Херсонського єпархіального начальства зарахував штундизм до сект «найбільш шкідливих», про що було повідомлено міністра внутрішніх справ. Однак цьому рішенням Св.Синоду не було дано руху, можливо через підготовку у той час акта про цивільні права розкольників, який побачив світ 1883 р. Але заклики щодо рішучих дій відносно сектантів продовжували звучати. Наслідком цих дій став «всерозтродуючий» закон про штундистів 1894 року.

Цей закон був вироблений на основі активних дій генерал-губернатора Південно-Західного краю графа Ігнат'єва за викоренення баптизму. Тут на початку 90-х років стосовно віруючих широко застосовувалось адміністративне заслання за порушення заборони на проведення молитовних зібрань, хоча ця заборона суперечила Закону 1883 року. При цьому до євангельських віруючих стали широко застосовувати назву «штундисти». Така репресивна практика викликала навіть відповідне роз'яснення Правлячого Сенату щодо її незаконності. Однак це підштовхнуло зацікавлених в тому осіб до пошуку інших шляхів для притягнення євангельських віруючих до відповідальності.

На початку 90-х років XIX ст. неодноразово ставились питання, чи не належить встановити відносно «штундистів», як «секти особливо

шкідливої», ряд винятків з існуючого законодавства. 1891 р. в пресі була обнародована відповідна програма необхідних заходів, складена єпископом Уманським, вікарієм Київської єпархії. Одним з пунктів цієї програми була заборона зібрань штундистів. Через деякий час у газетах з'явилося повідомлення про законопроект, складений Міністерством внутрішніх справ. Рішуче визнаючи штундизм антидержавною та антирелігійною сектою, законопроект передбачав за навмисне зведення до неї православних суворі каральні заходи, аж до заслання у віддалені місця Сибіру та каторжні роботи. Особи, звинувачені у приналежності до штундизму, позбавлялись права бути обраними на громадські посади селянського самоврядування (тобто, передбачалось повернення до порядку, який існував до 1883 року). Місця найбільшого зосередження штундистів повинні були підлягати постійному нагляду з боку місцевої адміністрації та поліцейської влади. Однак подальшого ходу цей законопроект також не отримав. Замість нього Комітет Міністрів, розглянувши поставлене Київським, Подільським та Волинським генерал-губернатором питання про засоби боротьби зі штундизмом, видав нормативний акт, який повинен був поставити боротьбу з цією сектою на законодавчий рівень. Виданню цього законодавчого акта сприяло те, що 1893 р. до Комітету Міністрів по Височайшому повелінню був внесений звіт Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора з Височайшими нотатками з приводу повідомлень звіту про становище штундизму у цьому краї.

4 липня 1894 р. було Височайше затверджено відповідне Положення Комітету Міністрів, на підставі якого 3 вересня того ж року вийшов Циркуляр Міністерства внутрішніх справ про признання штунди особливо шкідливою сектою та про заборону зібрань штунди. Секта «штундистів» вже у законодавчому порядку спеціальним законоположенням була проголошена особливо шкідливою, тому її зібрання тягли за собою кримінальну відповідальність. Тобто віруючі позбавлялись прав, наданих усім розкольникам Законом 1883 року. Циркуляр, розвиваючи Положення, визнавав штунду «однією з найбільш небезпечних та шкідливих у церковному та державному відношенні». Циркуляр перераховував ознаки, які кваліфікували штундизм: «... послідовники секти штунд, заперечують усі церковні обряди та таїнства, не тільки не визна-

ють ніякої влади та постають проти присяги та військової служби..., але й проповідують соціалістичні принципи, як, наприклад, загальну рівність, розподіл майна й т.п., ... вчення їх підриває у корені основні положення православної віри та російської народності...»

Фактично, це був перший нормативний акт, присвячений безпосередньо російсько-українському баптизму, який мав відкрито каральний характер. Мабуть єдиними, хто безумовно, вітав його появу, були ієрархи панівної державної церкви та співчуваючі їм особи.

Характеризуючи цей Закон, звернемо увагу на наступне: по-перше, з'явившись 1894 р., він, по суті, був своєрідним підсумком боротьби з новим релігійним рухом, яка продовжувалась з моменту його виникнення; по-друге, він фактично демонстрував неспроможність офіційної церкви та державної влади обмежити поширення євангельсько-баптистського вчення ненасильницькими заходами; по-третє, його поява була ініційована як державними органами (Міністерство внутрішніх справ), так й вищою духовною владою (Святіший Синод).

Ознаки штундизму, перераховані у Циркулярі, зіграли у подальшому з ініціаторами появи цього нормативного акту злий жарт, бо вони зобов'язували суд виявляти наявність «ознак злочину» у звинувачених. Це призвело до того, що, починаючи з 1897 р., суди, спочатку в поодиноких випадках, а потім все частіше, починають виносити виправдувальні вироки штундистам, які йменували себе «баптистами». Такі вироки можна пояснити тим, що у більшості випадків неможливо було довести приналежність звинувачених до секти «штундистів», тобто виявити в їх ученні усі «ознаки штундизму», перераховані в офіційному акті. Цьому сприяли й касаційні рішення Правлячого Сенату, який, визнаючи існування російського баптизму, вказав, що даний Закон переслідує саме штунду, а не баптизм, та що російський баптизм не може бути ототожнений зі штундизмом. Така позиція Сенату, вищої судової влади в Росії, прямо суперечила погляду міністерств внутрішніх справ та юстиції, які у своїх циркулярах роз'яснювали, що російських баптистів не потрібно змішувати з німецькими баптистами, що на російських баптистів, яких слід іменувати «штундистами», не поширюються права на відправлення духовних треб, надані Законом 1879 року. Російсько-українські віруючі у більшості випадків іменували себе бап-

тистами, а не штундистами. Саме це викликало обвинувачення з боку зацікавлених осіб, які намагалися довести, що таким чином послідовники нової віри намагаються обійти Закон 1894 року. Однак, звертаючись до міністра внутрішніх справ з проханням захистити їх від переслідувань за молитовні зібрання, російсько-українські віруючі практично не згадували про Закон 1879 року, прохаючи лише про надання їм прав, передбачених для усіх розкольників Законом 1883 року.

Як вже зазначалось, при застосуванні Закону 1894 року суд зустрівся з проблемою кваліфікації віросповідної приналежності обвинувачених. Допомогти йому у розв'язанні цієї проблеми була покликана сектознавча експертиза, яка почала діяти з 1899 року. Переважно як експерти з даного питання у судовому процесі виступали православні священники-місіонери, тобто особи, явно зацікавлені в цій справі. Це призводило до того, що хоча обвинувачені, говорячи про свою віроналежність, називали себе баптистами, послідовниками євангельської секти, християнами євангельського віросповідання, експерти наполегливо йменували їх штундистами, заявляючи при цьому, що вони іменують себе баптистами навмисно, щоб скористатися правами та пільгами, дарованими баптистам Законом 1879 р., який гарантував послідовникам цієї секти свободу у відправленні їх богослужіння.

Зазначимо, що питання про назву євангельсько-баптистського братства є досить цікавим. Навіть серед православних сектознавців не було однастайності у цьому питанні. Багато з них зараховували російсько-український євангельський рух саме до баптизму. Див., наприклад, «Баптизм або штунда в Київській губернії», де написано: «Виходячи з поданих матеріалів... усякий неупереджений читач може... переконатися в тому, що так звана у нас штунда є ніщо інше, як німецький баптизм» (с. 490).¹

Касаційні рішення Сенату, по суті, показували, що справи про притягнення євангельських християн-баптистів під іменем «штунда» до кримінальної відповідальності повинні бути взагалі усунені з судової практики. Навіть такий прихильник кримінального переслідування

¹ Можливо, слід враховувати те, що ця робота була написана у 1884-1885 роках, тобто до видання Закону 1894 року, та, отже, є вільною від чисто кон'юнктурних цілей, які стояли перед сектознавчою експертизою у пізніший час.

сектантів, як В.М.Скворцов (редактор «Миссионерского обозрения»), який часто виступав експертом у цих справах, визнавав, що «точно визначення догми позитивного вчення штундової секти здається... вельми важким, так як штундизм у тому виді, в якому він міститься у масі послідовників, не становить собою якої-небудь визначеної богословської системи або віросповідної доктрини»¹. Це, практично робило неможливим точну кваліфікацію віруючих як «штундистів» та притягнення їх до відповідальності.

Але, незважаючи на все це, кількість необґрунтованих судових процесів над сектантами неухильно зростала, бо ніякі загрози не могли примусити віруючих відмовитись від проведення своїх богослужінь. Замість того, щоб кваліфікувати віруючих як «штундистів» у точній відповідності з ознаками, перерахованими в Законі 1894 року, експерти часто обґрунтовували свій висновок щодо «ознак штундизму» такими звинуваченнями: зберігання в хаті у великій кількості книг Святого Письма; фарисейське утримання від злих вчинків; приховування або маскування «у глибині духу» соціально-політичних тенденцій; покора уряду та законам не з сумління, а заради страху та інші. Навіть у випадку подальшого виправдання сам факт переслідування завдавав віруючим великі моральні, а іноді й матеріальні збитки. Процеси переважно виникали на підставі свавілля поліції, яка вторгалась у приватні будинки та розганяла молитовні зібрання віруючих. 1894 р. І.Г.Рябошапку було заслано на п'ять років до Єревану. Пресвітер Київської церкви Д.М.Тимошенко був висланий до Польщі. Посилились утиски віруючих, які вже знаходились у засланні. Багатьом з них було продовжено термін заслання, інших переведено у більш глухі місця. Так, І.Лясоцького було переведено з Гірюсів до Джебраїла. С.Капустинського, який на той час вже втратив дружину і вимушений був віддати своїх дітей до інших віруючих, оскільки був тяжко хворим внаслідок перенесених випробувань, відправлено до Тертеру. Деяким віруючим було запропоновано назавжди залишити межі Російської імперії (І.Рябошапка).

Іноді захисники, не бажаючи потрапити до немилості єпархіального керівництва, практично не намагались вивести своїх підзахисних з-під

¹ Мельгунов С. Церковь и государство в России. К вопросу о свободе совести. — М., 1907. — С. 65-66.

обвинувачення у штундизмі. Тому далеко не на всі вироки подавались скарги до Правлячого Сенату, внаслідок чого практично незаконні рішення набирали сили. Також не всякий віруючий міг звернутись до Сенату, бо подача скарги коштувала десять карбованців, що на той час було великими грошима.

Для допомоги обвинуваченню у розв'язанні проблеми визначення віросповідної приналежності обвинувачених законним шляхом, 3 квітня 1900 р. видано циркулярне роз'яснення міністра юстиції, в якому говорилося про відповідальність учасників молитовного зібрання, яке супроводжується притаманними штундизму молитвами та обрядами. Такими молитвами та обрядами (згідно з висновками Духовного відомства) вважались: загальний спів з співників «Голос віри», «Духовні вірші», «Приношення Християнам» та інших; проповідь кого-небудь з присутніх, пов'язана з тлумаченням прочитаного тексту Святого Писання у дусі секти, проголошення імпровізованих молитов без звершення хресного знамення. Після видання цього роз'яснення практично усіх, хто відпав від православ'я (крім старообрядців), можна було вважати штундистами.

Свангельські християни-баптисти знайшли досить цікавий спосіб для того, щоб обійти цей циркуляр. 1902 р. у Петербурзі з дозволу цензури у типографії Міністерства внутрішніх справ І.С.Прохановим був надрукований збірник «Гуслі». Крім доповнення вже існуючих співників, його видавництво мало ще й іншу мету: так як з 571 вірша, що знаходились у ньому, 530 було запозичено з інших збірників, дійсною метою його видання як раз й було бажання обійти вищезгаданий циркуляр, поскільки в ньому не перераховувався збірник «Гуслі».

У цей період, як і у минулому, до віруючих застосовувались, крім судового переслідування, різні репресивні адміністративні заходи, які межували з беззаконням, зокрема відбирання дітей. Іноді віруючі, рятуючись від переслідувань, самі залишали рідні місця та виїжджали на окраїни імперії — до Сибіру, Кавказу та Середньої Азії. Багато церков у цих місцях були започатковані саме віруючими з України, вивезеними туди на заслання,

Виправдувальні вироки надавали віруючим упевненості в тому, що їх віра дозволена законом. Незважаючи на утиски, зростала кількість гро-

мад. Зібрання у приватних будинках не могли вже умістити усіх бажаючих. Так, наприклад, у Києві поліція неодноразово розганяла віруючих, що знаходились на вулиці біля будинку, в якому проходило зібрання.

Вибухи шаленства юрби по відношенню до віруючих часто були викликані підбурюванням та пропагандою релігійної нетерпимості з боку православних священиків. Так, архієпископ Харківський Амвросій надрукував та розповсюджував брошуру «Проклятий штундист», закликаючи до побиття сектантів. У тій же Харківській губернії були випадки, коли православних нацьковували на сектантів, обіцяючи таким «ревнителям православ'я» передати землі сектантів. До віруючих, щоб змусити їх зректися своєї віри, застосовувались середньовічні тортури. Жахливою подією було вбивство у 1904 році Іллі Селянкіна, селянина м.Вязовки Черкаського повіту Київської губернії.¹

1897 р. в Казані відбувся Третій Всеросійський місіонерський з'їзд. Уся робота цього з'їзду була присвячена боротьбі з сектантством. У центрі місіонерського з'їзду стояло питання: штундисти навмисне називають себе баптистами, щоб обійти Закон 1894 року. Місіонери намагалися під дію цього законодавчого акта підвести не лише штундистів, а й баптистів. Заходи по боротьбі з сектантством, обговорювані на з'їзді православних місіонерів, були настільки безглузді і жорстокі, що були піддані критиці офіційною православною пресою². Учасники з'їзду пропонували вивезти усіх сектантів до сибірської тундри, відбирати дітей сектантів та віддавати їх до притулків, конфіскувати майно сектантів, позбавляти їх громадянства, зрештою, заборонити їм спільні богослужіння. Говорячи про необхідність заслання сектантів до Сибіру, з'їзд пропонував надати це право безпосередньо селянським громадам, які діяли б поза судовими органами. У випадку небажання сектантів приходити на співбесіду з православним місіонером, останньому було рекомендовано звертатися до державної влади за допомогою, тобто до поліції з проханням про примусове приведення сектантів. Слід зазначити, що ці пропозиції місіонерів викликали обурення практично у всієї російської преси, як ліберальної, так і консервативної. Навіть сам Победоносцев

¹ Див.: История евангельско-баптистского движения в Украине. — С. 185,187.

² Див.: Мельгунов С. Церковь и государство в России в переходное время. — М., 1909. — С. 136.

був обурений такими ідеями, відмовився від розгляду постанов з'їзду та заявив, що за свого життя не допустить проведення місіонерського з'їзду. Наступний, четвертий місіонерський з'їзд відбувся лише 1908 р., тобто після смерті К.П.Победоносцева. Рекомендація з'їзду щодо примусового приведення сектантів на співбесіду з православними місіонерами здійснювалась на практиці. Небажання віруючих брати участь у таких співбесідах пояснюється тим, що для євангельських віруючих ці співбесіди часто закінчувалися відвертою провокацією з боку православних місіонерів: віруючим просто не давали можливості відстоювати свої переконання, у випадку ж заперечень складався протокол, і віруючий притягувався до кримінальної відповідальності.

1896 р. вийшов указ, згідно з яким місцева поліція, священники та місіонери повинні були використовувати усі заходи для повернення євангельських віруючих до православної церкви. На підставі цього указу проводилось примусове охрещення дітей євангельських віруючих. Насильство та беззаконня на місцевому рівні по відношенню до євангельських віруючих зайшло так далеко, що навіть викликало декілька розпоряджень генерал-губернатора Південно-Західного краю М.І.Драгомирова, які були направлені на захист віруючих від беззаконного насильства. Але вони мали досить незначні наслідки. Як зазначає В.І.Ясевич-Бородаєвська, якщо раніше побої та знущання над віруючими здійснювались відкрито, то після цих розпоряджень, вони продовжувались, «але вже не в хаті при свідках, ... а в темних сінях».¹ У відповідь на заяву віруючих про губернаторське розпорядження, нападники цинічно вимагали показати його: «Покажи циркуляр, тоді й бити не будемо».

У цей період перед обличчям жорстоких переслідувань євангельські християни-баптисти активно боролись за свої права шляхом подачі різного роду скарг, заяв та прохань, а також методами активного захисту під час судових розглядів. Заявляючи на суді, що вони не штундисти, а баптисти, євангельські віруючі досить часто подавали у якості доказу паспорти, видані їм державними органами влади, де у графі «віросповідання» позначалося «баптист» або «віросповідання євангелично-баптистського». Тому у циркулярі Міністерства внутрішніх справ

¹ Ясевич-Бородаєвская В.И. Борьба за веру. — С. 75-76.

1900 р. зазначалось, що баптистами можуть бути лише німці. Практично введено заборону видавати особам російського походження паспорти з позначкою про те, що вони належать до баптистів. У паспортах активних проповідників ставилась позначка «штундист», що перешкоджало їм у працевлаштуванні та пошуку місця проживання.

Залишалась проблемою й легалізація шлюбів віруючих. 1899 р. вийшло циркулярне роз'яснення міністра внутрішніх справ, яким дозволялося записувати відомості про шлюб євангельських віруючих до метричних книг розкольників, але за умови, що євангельські віруючі від часу свого народження знаходяться у розколі, та над ними не було звершено ніяких обрядів православної церкви. Таке положення позбавляло практично усіх євангельських віруючих надії на законне визнання їх родинного життя.

Як і раніше, православний характер навчання у початковій та середній школі значно перешкоджав євангельським християнам-баптистам в отриманні освіти. Батьки-віруючі намагались забрати своїх дітей із загальних шкіл відразу ж після навчання грамоті. Згідно з розпорядженням міністра народної освіти, дітей віруючих заборонялось приймати до світських шкіл. Фактично таким способом намагались примусити євангельських віруючих віддавати своїх дітей до церковно-приходських шкіл, але на практиці це вело лише до того, що діти євангельських християн-баптистів залишались без освіти.

Великі сподівання покладали євангельські віруючі на амністію у зв'язку з коронацією Миколи II у 1894 р. через два місяці після виходу Циркуляру. Але цим сподіванням не дано було здійснитися, оскільки дія амністії була розповсюджена лише на кримінальних злочинців.

Слід зазначити, що практично відразу ж після того, як євангельські християни-баптисти на правовому, законодавчому полі зіткнулися з російською державною владою, і остання розпочала їх переслідування, на сторінках ліберальної преси почали роздаватися голоси на захист віруючих, за припинення їх переслідувань та за свободу віросповідань. Голоси на захист євангельських віруючих посилились після Закону 1894 року. Критикуючи діюче російське законодавство, що регулювало релігійну сферу життя російського суспільства, деякі представники

інтелігенції, наприклад, відомий російський юрист К.К.Арсеньєв, не зупинялись на цьому. Вони вносили конкретні пропозиції покращення законодавства. На захист свободи совісті та віросповідань виступав і колишній товариш обер-прокурора Правлячого Сенату О.М.Бобрищев-Пушкін. Неможливо не згадати у зв'язку з цим й видатного українського громадського діяча М.П. Драгоманова. При цьому він вбачав гарантію релігійної свободи у проголошенні в Росії свободи політичної. Драгоманов помістив ряд співчутливих статей про штундизм у галицькому часописі «Хлібороб».

Деякими представниками української інтелігенції євангельсько-баптистське братство на Україні розглядалось як можлива частина загальнонаціонального українського руху. Готуючи до друку роботу передчасно померлого Т.Зиньківського, присвячену історії євангельського руху в Україні, один з його друзів закінчив її закликом до національної інтелігенції: «Українська інтелігенція, яка вважає себе заступником народним, не може бути байдужою до такого видатного факту української історії, як штунда.» Він попереджував, що якщо інтелігенція не виявить до цього явища належної уваги, то вона залишиться тоді «без ґрунту, без основ: народ зовсім зневажав би її, як чужу, тому що вона не прийшла підсобити йому у тяжкі часи, коли він боровся за свободу совісті»¹. Однак треба зазначити, що українська інтелігенція практично не відгукнулась на цей заклик. Це, зокрема, можна пояснити її власним безправним становищем у Російській імперії.

Неодноразово на захист свободи совісті виступали соціал-демократи, ставлячи цю свободу у загальний ряд своїх політичних вимог. При цьому вони різко критикували державну владу й православну церкву за їх переслідування різновірців.

Звичайно, що й самі євангельські віруючі не могли залишитись осторонь від цієї боротьби. Вище вже неодноразово говорилося про різні прохання та клопотання, які євангельські християни-баптисти подавали до різних урядових інстанцій, в яких відстоювали своє право на вільну реалізацію своїх релігійних переконань. Ще 1873 р. у проханні О.Капустяна та М.Ратушного на ім'я Херсонського губернатора єван-

¹ Грушевський М.С. Духовна Україна. — К., 1994. — С. 135.

гельські віруючі порушували важливе питання: «Невже у нашій батьківщині не можна вірувати у Євангеліє та молитися Богу? Невже ми цим зробились шкідливими громадянському начальству, або зробились шкідливими людьми для нашого Всемилоствого Государя?»¹

1895 р. на ім'я імператора було подано прохання від групи родин євангельських християн-баптистів Кавказу, центральних губерній Росії та півдня України, у складанні та поданні якого брав активну участь член Київської громади баптистів, адвокат Іван Петрович Кушнеров, який захищав віруючих на судових процесах. У цьому проханні мова йшла про скасування Закону 1894 року та про визнання вчення баптистів нешкідливим. Ще 1886 р. на з'їзді російсько-українських баптистів, який відбувався у Кубанській області, було прийнято рішення про залучення адвокатів для захисту несправедливо звинувачених віруючих. Через недостачу професійних адвокатів серед євангельських віруючих вважалось допустимим залучення захисників, не зважаючи на їх віросповідання.

Правова боротьба євангельських віруючих знаходила своє відображення й на сторінках їх преси. Велику роль у цьому відіграв часопис «Беседа», який видавався за ініціативою І.С.Проханова. У цьому часопису подавалася інформація про становище російсько-українських євангельських віруючих і дії закордонних віруючих, спрямовані на захист своїх російсько-українських братів.

Євангельська праця продовжувалась навіть в ці суворі роки. Так, 1896 р. через навернення механіка з Сум Ф.Ф.Супруна почалось євангельське пробудження у Сумах. У цьому місті невдовзі виникла громада з восьми віруючих. У цей період саме міські церкви починають відігравати провідну роль у подальшому розвитку баптистського братства, тобто центр баптистської життєдіяльності з сільських церков переміщається до міст. А це призводить й до деяких змін у соціальному складі баптистських громад, які раніше поповнювалися лише з різних верств селянства. Ряди євангельських віруючих поповнюються представниками різних станів: ремісниками, заводськими робітниками, торговцями, навіть особами з вищих верств суспільства, хоча селяни продовжують переважати чисельно.

¹ *Еп.Алексий*. Материалы для истории религиозного движения на юге России во второй половине XIX в. — № 167. — С. 193.